

Keeleteadus olümpia-alana

Renate Pajusalu

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse dotsent

Inimesed võistlevad paljudel aladel, raske oleks vist välja tuua valdkonda, milles üldse ei võisteldaks. Eestis, osaliselt ehk nõukogude aja pärandina (on sealtki midagi head kaasa võtta!), osaliselt kindlasti ka väikese riigi edasipüüdlikkusest tingituna, on pikk ja laialdane koolinoorte aineolümpiaadide traditsioon. Olümpiaade tuleb järjest juurde, 2003. aastal lisandus vanade ja väärivate olümpiaadide hulka ka uus liige – lingvistikaolümpiaad. Siinne artikkel püüabki anda ülevaate sellest, kuidas lingvistikaolümpiaad on tekkinud, mis on tema eesmärk, milliseid ülesandeid seal lahendatakse, millised on probleemid ja tulevikusuundumused.

Natuke ajaloost

Eestis algas lingvistikaolümpiaadide ajalugu 2003. aastal, kui saabus teade, et Bulgaarias Borovetzi korraldatakse septembri alguses esimene rahvusvaheline teoreetilise, matemaatilise ja rakenduslingvistika olümpiaad. Sinna oodati neljaliikmelisi meeskondi, kes esindaksid riiki või linna. Nagu uute asjade puhul ikka, oli kogu olümpiaadi kontseptsioon esialgu pisut ebaselge, kuid kuna Bulgaariast saadeti ka näidisülesanded, julgusime Tartu ülikoolis siiski asjaga alustada. Rahaliselt toetas sõitu siis ja on toetanud kogu lingvistikaolümpiaadi lühikese ajaloo vältel haridus- ja teadusministeerium Tartu ülikooli teaduskooli kaudu.

Esimene lingvistikaülesannete lahendamise võistlus peeti 2003. aasta kevadel Tartu gümnaasiumide õpilaste hulgas, lihtsalt polnud enam aega korraldada üleriigilist võistlust. Pärast Bulgaaria olümpiaadi otsustasime hakata koostöös teaduskooliga ka Eestis tegema regulaarseid lingvistikaolümpiaade. 2004. aastal toimus see veel emakeeolümpiaadi kõrvalüritusena, alates 2005. aastast aga iseseisva olümpiaadina. Kummalgi aastal peeti piirkondlik eelvoor Kuressaares,

Narvas, Pärnus, Tallinnas ja Tartus, eelvooru tulemuste põhjal valiti välja lõppvoorus osalejad. Lõppvooru neli parimat moodustasid meeskonna, mis sõitis 2004. aastal Venemaale Moskvasse ja 2005. aastal Hollandisse Leidenisse, kus toimusid vastavalt teine ja kolmas rahvusvaheline lingvistikaolümpiaad.

Rahvusvaheline lingvistikaolümpiaad ei ole veel väga suur üritus, kuid kasvab siiski pidevalt. Hollandis oli kohal 13 meeskonda 9 riigist (esialgu on olümpiaadile lubatud ka linnade meeskondi), kokku 50 osavõtjat. Esimesel rahvusvahelisel olümpiaadil oli Eesti meeskonna tulemus tagasihoidlik. Teisel ja kolmandal saime aga juba paremaid tulemusi: kummalgi korral said kaks meeskonna liiget diplomi, mis tähendab pääsu esimese viieteistkümne hulka. Meeskonnaarvestuses oli Eesti meeskond Hollandis neljandal kohal (eespool olid Bulgaaria, Moskva ja Peterburi), riikidest seega isegi kolmas.

Venemaal on lingvistikaolümpiaadidel aastakümnetepikkune ajalugu (eelkõige Peterburis ja Moskvast), samasuguseid võistlusi on korraldatud ka näiteks Bulgaarias ja Hollandis. Peale selle on muidugi paljudes riikides, nagu meilgi Eestis, ühel või teisel kujul olemas emakeeleolümpiaadid, mis sageli sisaldavad ka lingvistikaolümpiaadi-tüüpi ülesandeid. Seega ei ole lingvistikaolümpiaad päris uus nähtus, kuid tal on siiski oma spetsiifika, mida ei ole siinkirjutaja teada ühelgi muul võistluse tüübil.

Lingvistikaolümpiaadi ülesannete tüübid

Lingvistikaolümpiaadi põhimõte on selles, et ülesanded ei tohiks eeldada erialast väljaõpet, vaid põhinevad loogilisel analüüsil. Lahendajatelt eeldatakse küll kõikide lahenduste seletamist, kuid selleks ei ole tarvis teada mingeid erilisi keeleteaduse termineid, piisab põhikooli programmi kuuluvatest.

Seega oletatakse, et lahendaja oskab kasutada näiteks termineid *alus*, *sihitis*, *kääne*, *tunnus*, *liide* jms. Aga kui isegi ei oska, võib seletada asju teiste sõnadega, ainult et praktikas osutub see lihtsalt keerulisemaks. Väikese erandi moodustavad keeleajaloo ülesanded (vt allpool), mille puhul on vaja teada häälikumuutuste printsiipi: need toimuvad teatud aja jooksul ja eranditeta, muutuse aja möödudes võivad toimuda järgmised muutused jne. Seega on piisava võrdlusmaterjali põhjal (näiteks eri murrete või sugulaskeelte sõnavara alusel) võimalik tuletada muutuste järjekord.

Teine oluline ülesannete koostamise algtingimus on nende tõlgitavus. Meil Eestis antakse võistlejatele ülesanded kas eesti või vene keeles, rahvusvahelisel olümpiaadil igas osavõtjamaa keeles (nii nagu registreerimisel on teatatud). Tõlgitavus tähendab siinkohal ka seda, et eri emakeeltega õpilaste jaoks peaksid ülesanded olema võrdse raskusega. See teeb muidugi rahvusvahelise olümpiaadi ülesannete valiku väga raskeks.

Järgnevalt ülesannete põhitüübid.

1. **Grammatikaülesannetes** antakse algtingimustes mingi hulk tundmatu keele väljendeid või lauseid ja nende tõlked emakeelde. Tüüpiliselt on lauseid 5–10, vahel ka pisut rohkem. Mõnikord kasutatakse raskendava elemendina tõlgete esitamist suvalises järjekorras, sel juhul algab lahendamine uuritava keele väljendite ja tõlgete vastavusse viimisega. Tavaliselt õnnestub see korduvate elementide jaotust jälgides. Tüüpiliselt soovitakse ülesande vastuseks veel mõne väljendi tõlget emakeelde ja emakeelest uuritavasse keelde. Ülesande lahenduseks on vaja teha materjali täielik analüüs, alles siis saab tõlkima hakata.
2. **Semantikaülesannetes** esitatakse hulk sõnu ja nende tõlkeid, tavaliselt suvalises järjekorras. Sõnad on valitud nii, et neis peegeldub mingi semantiline süsteem, näiteks regulaarne metafoorikasutus.
3. **Keeleajaloo ülesannetes** oodatakse lahenduseks mingite häälikumuutuste seaduspärasuste leidmist. Näiteks esitatakse eri murrete sõnad või sama keelevariandi eri aegade laenuid suure rühmana, milles tuleb leida allrühmad: jagada sõnad murrete vahel või otsustada laenude vanuse üle. Keeleajaloo ülesanded on üldjuhul nii rahvusvaheliste kui ka koduste olümpiaadide kõige raskemad pähtlid.
4. **Kirjaviiside ülesanded** sisaldavad kirjanepanekut mingis tundmatu kirjaviisis, mis tuleb dešifreerida.
5. **Arvusüsteemide ülesannetes** antakse lahendajatele mingi hulk arvsõnu, mõnikord matemaatiliste tehetena (näiteks korrutustabel sõnadega kirjutatuna). Tuleb leida arvusüsteem, mis on vaadeldava keele arvsõnade moodustamise aluseks.
6. **Emakeelse materjaliga ülesanded** põhinevad mingil suhteliselt üldisel nähtusel, mis on sama kõikides keeltes, millesse ülesanne tõlgitakse. Selliseid on rahvusvahelisel olümpiaadil suhteliselt

vähe. Kuna eesti ja vene keeles on siiski üsna palju areaalseid ja tüpoloogilisi sarnasusi, võiks kodustel olümpiaadidel nende ülesannete osakaal suuremgi olla kui seni.

Ülesannete lahenduses hinnatakse ka seda, kuidas lahendust on seletatud, st õige, kuid loogilise seletuseta vastus ei saa kuigi palju punkte.

On selge, et selliste ülesannete põhiline teoreetiline taust on struktuuriline keeleteadus, keeleajaloo osas klassikaline noorgrammatiline suund.¹ Ülesanded ehitatakse üles ju alati mingi süsteemse struktuurilise (sünkroonilise või diakroonilise) nähtuse baasil. Oleks raske ette kujutada ülesannet, mis rajaneks näiteks sotsiolingvistikal või psühholingvistikal. Aga ega seegi võimatu oleks, lihtsalt siiani pole neid veel ette tulnud.

Mõned näidisülesanded

1. Grammatiline ülesanne suahiili keelest²

On antud laused suahiili keeles ja nende tõlked eesti keelde.

Watoto wazuri wa waingereza hawa wabaya wanakijua kiswahili kigumu. – Nende halbade inglaste ilusad lapsed oskavad (sõna-sõnalt: teavad) rasket suahiili keelt.

Waswahili hawa wanaujua ugumu wa kifaransa. – Need suahiilid teavad prantsuse keele raskust.

Kiarabu kinawavutia wahausa hawa. – Araabia keel huvitab neid hausasid.

Kiswahili kinakifukuza kiingereza. – Suahiili keel tõrjub inglise keele (välja).

Tõlgi suahiili keelde:

1. Hausa keele ilu huvitab neid prantslasi.
2. Ilu tõrjub kurjuse (välja).
3. Araablased teavad neid lapsi.

Lahenduskäik.

Iga seda tüüpi ülesande lahendus algab korduvate elementide leidmisest ja nende vastavusse viimisest. Selle ülesande puhul teeb asja lihtsamaks mõnede tüvede tuntavus: on ju loogiline arvata, et *haus*a on *haus*a, *swahil*i suahiili, *arab*u araabia jne. Tõsi, nende tüvede ees on sõnades arusaamatud silbid (*wa-* ja *ki-*). Kuid jätame need esialgu kõrvale.

Sõnade järjekorra leidmiseks tasub alati alustada lühematest väljenditest, mis selles ülesandes on antud tagapool. Viimases lauses ongi näha, et põhisõnajärg on sama mis eesti keeles. Eespool olevates lausetes näeme aga, et nimisõnafraasi sees on sõnajärg eesti keelele vastupidine: täiend järgneb põhisõnale. Nii peab *wahausa hawa* tähendama *need hausad*, sõna-sõnalt seega *hausad need*. Analoogia põhjal võib oletada, et *watoto wazuri* on siis *ilusad lapsed*, sõna-sõnalt *lapsed ilusad*. Jääb veel taibata, milleks kasutatakse suahiili keeles sõna *wa*. Kui vaatame, kus see lauseis esineb, siis leiame, et see vastab eesti keele omastavalisele täiendile. *ugumu wa kifaranza* on seega *prantsuse keele raskus*, sõna-sõnalt *raskus OMASTAV prantsuse keele*.

Viimase lause põhjal pole ka raske taibata, et sõnaühend *suahiili keel* on väljendatud ühe sõnaga *kiswahili*. Küllap kehtib sama ka kõigi teiste keelte kohta. Nüüd oleme saanud lausete sõnasõnalise tõlke, kuid osa ülesandest on siiski veel lahendamata. Kui vaatame täpsemalt tegusõnu, siis avastame, et nad kõik algavad silpidega, mis korduvad ka mujal. *wanakijua* on *oskavad (teavad)* esimeses lauses, *wanaujua* aga teises. Kuigi tähendus paisatab tõlke põhjal sama, on neis kahes verbis ainult kaks korduvat silpi *-na-* ja *-jua*. Teiste verbidega võrreldes näeme, et *-na-* kordub samas kohas ka neis. Võime oletada, et *-na-* on midagi, mis kõigis neis verbides on sama, näiteks oleviku tunnus. (Päris täpselt seda selle ülesande puhul muidugi öelda ei või, kuid tegelikult on tõesti tegemist oleviku tunnusega.)

Jagame ka kaks ülejäänud verbi samadeks osadeks: *ki-na-wa-vutia* ja *ki-na-ki-fukuza*. Näeme, et verbide esimese ja kolmanda silbina korduvad samad silbid, mis on ka aluse ja sihitise positsioonis olevate nimisõnade tüve ees. Ja nii ongi: suahiili keel kasutab klassifikaatoreid, mis samale nimisõna tüvele (ette)liitmisel annavad eri tuletisi. Nii on suahiili keel *kiswahili*, suahiilid aga *waswahili*. Võime oletada, et eesliidet *ki-* kasutatakse keelte, eesliidet *wa-* aga inimeste kohta, vähemalt mitmuses. Näeme ka, et omadussõna saab sama eesliite mis tema põhisõna. Verbi tüve ette aga liidetakse esimesele kohale sama klassifikaator, mis on alusel, kolmandale aga objekti klassifikaator. Keeleteaduslikult väljendudes ühilduvad nii subjekt kui ka objekt verbiga klassifikaatorite kaudu (õpilastelt sellist terminoloogiat muidugi ei nõuta).

Raskem on ehk näha eesliite *u-* tähendust: esimeses lauses on omadussõna *kigumu*, milles *ki-* on nimisõna poolt määratud klassifikaator. Tüvi on seega *-gumu*. Kuna 'raskus' on teises lauses kujul *ugumu* (sama *-u-* esineb ka verbi kolmanda silbina *wa-na-u-jua*), siis võime oletada, et klassifikaator *u-* liidetakse tüvele abstraktmõiste saamiseks.

Nüüd võime tõlkida nõutud laused suahiili keelde. Raskeim on ilmselt teine lause, milles tuleb moodustada abstraktmõisted 'ilu' ja 'kurjus'. Siin tuleb usaldada ülesannet ja selle tegijat: see, mida küsitakse, on lahenda-

tav. Seega peab *u-* abil saama moodustada ka need abstraktmõisted olemasolevatest tüvedest *-zuri* ja *-baya*. Seega:

1. Uzuri wa kihausa unawavutia wafaransa hawa.
2. Uzuri unaufukuza ubaya.
3. Waarabu wanawajua watoto hawa.

2. Keeleajaloo ülesanne portugali keelest³

Portugali keel pärineb ladina keelest, seega moodustavad suurema osa selle sõnavarast aegade jooksul teisenenud ladina sõnad (nn päris-portugali sõnad). Peale selle on portugali keel laenanud sõnu teistest keeltest. Ülesandes on tänapäevased portugali sõnad kirjutatud vasakus tulbas, sõnad, millest nad pärinevad, aga paremas. Vasaku tulba sõnad jagunevad kolme rühma: päris-portugali, varased laenud ja hilised laenud.

chegar	plicare
praino	plaine
platano	platanum
chao	planum
plebe	plebem
cheio	plenum
prancha	planche

Ülesanne. Jagage portugali sõnad mainitud kolme rühma. Põhjendage.
Märkus: ch hääldub š-na

Lahendus.

Näeme, et ladina sõnad algavad kõik kaashäälikuühendiga *pl-*, portugali omadel on aga variante kolm (just nii palju, kui nõutud rühmi!): *ch-*, *pr-* ja *pl-*. Kuna oletame, et vaadeldavad sõnad on käitunud läbi ajaloo seaduspäraselt, siis ei jää üle muud, kui arvata, et need sõnad, mis on portugali keeles olnud kauem, on ka rohkem muutunud, sest neil on olnud rohkem aega alluda portugali oma süsteemile. Ju see on rühm, mis algab ühendiga *ch-*. Need sõnad, mis on olnud kõige vähem aega portugali keeles, on muutunud kõige vähem, antud juhul pole nende alguskonsonandid üldse muutunud. Need on siis hilised laenud. Järele jääb veel keskmine rühm, mis algab konsonantühendiga *pr-*. Meie oletust toetab see, et *ch-*algulised sõnad on ka tagapool enam-vähem tundmatuseni muutunud, samas kui *pr-* ja *pl-*algulised sõnad on muuski osas muutunud palju vähem.

Vastus.

hilised laenud: platano, plebe
varased laenud: praino, prancha
päris-portugali: chegar, chao, cheio

3. Arvusüsteemi ülesanne maaja keelest (ülesanne pärineb Stanislav Gurevitši kogust)

On antud arvsõnad maaja keeles.

32	hun qal yete la ka
47	ka qal yete hum
60	os qal
181	bolon qal yete hun
56	ka qal yete la wak
333	la wak qal yete la os
98	kan qal yete la wašak
300	la ho qal

Tõlkige maaja keelde 45, 72, 139, 355

Lahenduskäik.

Alustame taas korduvatest elementidest. Peaaegu kõigis arvsõnades esineb üksus *yete*. Seda ei ole ainult arvsõnades 60 ja 300. Ilmselt on *yete* sõna, mis eraldab kümnelised ühelistest. (Selliseid oletusi tuleb lingvistikaülesannetes tihti teha, peab ainult meeles pidama, et esialgu on need oletused, millest tuleb hiljem loobuda, kui süsteem nad ümber lükkab.)

Võrreldes kümneliste ja ühelite pooli arvsõnades, näeme, et esimeses arvsõnas *hun qal* oleks nagu 30, neljandas *hun* aga 1; samuti *ka qal* on 40, *ka* aga 2. Neid ja muidki arve võrreldes taipab kindlasti igauks, et tegemist peab olema kahekümneksüsteemiga, seega *qal* pole mitte 10, nagu meie arvsõnades *-kümmed*, vaid hoopis 20. Siis klapih kõik: *ka qal* on 2×20 ehk tõesti 40, *hun qal* aga polegi 30, vaid hoopis 1×20 ehk 20. Seega ei ole esimeses arvsõnas *la ka* mitte 2 (nagu võiks oletada eesti vastava arvsõna järgi), vaid 12.

Kui võrdleme sõna *ka* asendit muudes arvsõnades, siis näeme, et sealgi tähistab ta kahekümnelistest üle jäävat kümnet. Nii on *ka qal yete la wak* numbritena „sõna-sõnalt” kirja pannes: $2 \times 20 + 10 + 6$ ehk 56; *kan qal yete la wašak* aga ilmselt $4 \times 20 + 10 + 8$ ehk 98. Jäävad veel kõige suuremad arvud: *la wak qal yete la os* peaks seega olema $(10 + 6) \times 20 + 10 + 3$ ehk 333 ja *la ho qal* vastavalt $(10 + 5) \times 20$ ehk 300. Sõnade tähendused on seega: *qal* 20, *la* 10 (aga ainult selles arvsõna osas, mis on alla 20), *hun* 1, *ka* 2, *os* 3, *kan* 4, *ho* 5, *wak* 6, *hum* 7, *wašak* 8, *bolon* 9.

Vastus.

- 45 – ka qal yete ho
- 72 – os qal yete la ka
- 139 – wak qal yete la bolon
- 355 – la hum qal yete la ho

Lingvistikaolümpiaadi eesmärgid

Olümpiaad on muidugi iseenesest tore üritus, kuid palja toreduse pärast poleks seda suurt korraldustööd vist mõtet teha. Pigem on eesmärk siiski nii keeleteaduse kui ka keelelise teadmuse propageerimine.

Keeleteadus on aine, mida koolis ei õpetata ja enamasti puudub ka keskkooliõpilastel arusaamine sellest, mida keeleteadlane õieti teeb. Lingvistikaolümpiaadil on iga lahendaja just sellises olukorras nagu keeleteadlane, peab ta ju avastama keele seaduspärasusi. Muidugi piiratud materjali põhjal, kuid siiski. Loodame, et selline tutvumine keeleteadusliku mõtlemisega aitab tekitada huvi ka keeleteaduse vastu.

Lisaks on olümpiaadiga seotud veel mitmeid keeleteadust õpetavaid üritusi. Teaduskooli ja keeleteadlaste ühistöös toimub nüüd juba teist aastat kursus „Keeleteaduse alused”, sel aastal juba veebipõhisena. Kursusel läbitakse tähtsamaid keeleteaduse põhiteemasid ja tehakse kontrolltöid. Käsitletakse ka sellist, millest olümpiaadil endal otseselt kasu pole, näiteks keeletehnoloogiat. Olümpiaadi lõppvooru 15 paremale korraldatakse lingvistikalaager, kus samuti peetakse loenguid ja lahendatakse ülesandeid. Seega saab igal aastal hulk andekaid ja asjast huvitatud noori teadmisi sellest, mis on lingvistika.

Niisama oluliseks pean siiski ka keelelise teadmuse arendamist. Nähes ülesandeid eri keeltest, peaks lahendajatel tekkima (või süvenema) arusaam sellest, et maailma keeleline mitmekesisus on inimkonna tohutu rikkus. Ja selle taustal on ehk selge, et ka oma emakeel on selle rikkuse üks osa. Lihtsustatult võiks selle kohta öelda, et prestiižne on see, mis on huvitav, ja kui me näitame, et emakeel, nagu muudki keeled, on huvitav, siis tõuseb paratamatult ka emakeele prestiiž. Selle lootuse valguses jätkab lingvistikaolümpiaad sel aastal ja järgmistelgi aastatel.

Olümpiaadi materjale, sealhulgas toimunud voorude ülesandeid leiab Tartu ülikooli teaduskooli kodulehelt: <http://www.ttkool.ut.ee/olympiaadid/ling.html>

¹ Nende mõistete kohta vt nt: H. Õim, Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade. – Oma Keel 2000, nr 1, lk 7–17.

² В. М. Алпатов, А. Д. Вентцель, Б. Ю. Городецкий, А. Н. Журицкий, А. А. Зализняк, А. Е. Кибрик, А. К. Поливанова, Лингвистические задачи. Москва, 1983, lk 44–45.

³ Лингвистические задачи, lk 27.